

HAGYOMÁNYOZÓDÓ OLVASATLANSÁG (A *Parainesis* avagy az oráció nemes popularitása)*

Irodalomtörténeti Közlemények
2014. évi kötet, 768. szám

A *Parainesis* olvasatlanságának hagyományát az alábbi főbb témákban jelölhetnénk ki: a történetfilozófiai, a morálfilozófiai, a történeti, a műfaj történeti, a filológiai és a retorikai olvasatlanságban. A következőkben ez utóbbit kívánjuk bemutatni. Tehát a *Parainesis* című beszéd retorikai olvasatlanságának hagyományáról, illetve a hagyományt leváltani képes olvashatóvá tétel lehetséges feltételeiről lesz majd szó.

A retorikai olvasatlanság hagyományának lényegét a beszéddel kapcsolatban reflektálatlanul ismétlődő aforisztikusságban jelölhetjük meg.¹ Miközben a Kölcsey-filológia lényegében az életmű jelentős teljesítményeként ismeri el a *Parainesis*t, műfaji értelemben – a paraineszisz-hagyományba való (olvasatlan) elhelyezés elégedettsége mellett – kimondva-kimondatlanul degradálja azt.² Az aforisztikusság emlegetése ebben a hagyományban ugyanis egyszerre jelenti a szöveg egyfajta formai definiálását és negatív előjelű jelzői minősítését. A *Parainesis*t az aforisztikussággal *leíró* hagyomány rejtett kétértelműségét Lukácsy Sándor teszi nem kis bátorsággal nyilvánvalóvá – lényegében fenntartva azonban ezt a kétértelműséget, továbbra is olvasatlanul hagyva az aforisztikusságot mint olyat.³

A „retorikai olvasatlanság hagyománya” kijelentés eleve magában rejti a hagyomány jogosultsága felett érzett kételyt és az olvashatóvá tétel igényét. A kétely megfogalmazódásának indokaként említhető például a Kölcsey-filológiának az a kényszerűen feltűnő elnéző tapintata, amellyel – a *Parainesis* aforisztikusságáról való beszéd során – megfélekedezni látszik Kölcsey retorikai iskolázottságáról és műveltségéről, az ékesszólásról vallott nézeteiről, az oratori tapasztalatáról és gyakorlatáról.⁴ Feltűnő, hogy a Kölcsey-filológia lényegé-

* A tanulmány az OTKA T29386 kutatási program keretében készült.

¹ ANGYAL Dávid, *Kölcsey Ferencz*, Budapesti Szemle, 1903, 313. szám, II. rész, 214–238, itt: 229–230; RIEDL Frigyes, *Kölcsey Ferenc*, Bp., é. n. [1939] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 42), 75; ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve*, Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1975; LUKÁCSY Sándor, *A Parainesis = „A mag kikélf”*: Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 126–138.

² Különösen: ANGYAL, *i. m.*; RIEDL, *i. m.*, 75; LUKÁCSY, *i. m.*, 134. A szerkesztőelvet az ún. „nagyobb tartalmi egységekben” felmutató értelmezéseket is ide sorolhatjuk, amennyiben a retorikai elemzés elmellőzése vagy az arról formált vélemény elhallgatására éppen a „tartalmi elemzés” hívja fel a figyelmet. Lásd SZAUDEK József, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955, 230–233; ROHONYI, *i. m.*, 189. A *Parainesis*-receptiót (különösen Szaudert) és a beszéd tartalmi és formai jegyeit egyaránt bírálja TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., Akadémiai, 1992, 304–305.

³ LUKÁCSY, *i. m.*, különösen: 131–134.

⁴ Szörényi László filológiai értelemben is inspiratív tanulmánya ebből a szempontból visszhangtalan maradt, Kölcsey érett szónoki művészetének és iskolai retorikai műveltségének tanulmányozása nem történt meg. Lásd SZÖRÉNYI László, *A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve = „A mag kikélf”*, *i. m.*, 19–30, itt: 22.

ben kísérletet sem tesz arra, hogy a *Parainesis* műfaji sajátosságait ne a paraineszisz-hagyományból, hanem mondjuk a Kölcsey-biográfiából és/vagy a Kölcsey szöveg- és beszédvilágból olvassa és magyarázza.⁵ A *Parainesis* című Kölcsey-szöveg retorikai teljesítményként való vizsgálata és értékelése a Kölcsey-filológiában nemcsak hogy nem történt meg, de még az értékelhető kérdésfeltevésig sem jutott el. Az újraolvasás kritikán túl megjelenő igénye nem szorulhat magyarázatra. A *Parainesis* hagyományozódó retorikai olvasatlanságát leváltani képes újraolvasás feltételei közül a továbbiakban kettő mellett kívánunk érveket felsorakoztatni. Az első feltétel az, amit bizonyos értelemben Kölcsey retorikai programjának nevezhetnénk. A második feltétel ennél sokkal egyszerűbb és kézenfekvőbb: a *Parainesis* szembesítése a szerkesztett beszédekkel általában támasztható retorikai elvárásokkal. Valójában tehát két állítás bizonyítása következik, miszerint Kölcseynek volt retorikai programja, illetve hogy a *Parainesis* arányosan megszerkesztett beszéd.

I. Az, amit Kölcsey retorikai programjaként nevezünk meg, valójában elbeszélésünkben konstruálódó allegória. Kölcsey retorikai programjának két nyilvánvaló, meghatározó és egymásból következő eleme mindenesetre pontosan kijelölhető. Az első az a „levél”, amely előbb az Élet és Literatúrában jelent meg, később pedig *Szónoklat*, illetve *Egyházi beszéd* címmel vált ismertté.⁶ A második a Hartleben-kontraktusban tervbe vett gyűjteményes kiadás II., beszédek (így a *Parainesis*t is) tartalmazó kötete, amely végül is Kölcsey életében nem jelent meg.⁷ Az *Egyházi beszéd* című szöveget olyan írásnak tekintjük, amely programszerűen éppen a hazai retorikai diskurzus újraszituálására tesz javaslatot. A *Parainesis*t pedig – többek között – olyan figurának, amellyel szemben érvényesíthetők az *Egyházi beszéd*ben megfogalmazott elvárások. Az allegóriaként érthető Kölcsey-féle retorikai program számos eleme és összetevője közül – a retorikai program kontextusának vázlatá mellett – részletesebben csak az ékesszólás „nemes popularitásáról” lesz majd szó beszédünkben.

1. Májer István *Egyházi beszéd*ének közlése után⁸ az Élet és Literatúrában olvasható Kölcsey-„levél” már nem arról szól, ami eredetileg létre hívhatta (vagyis Szemere szer-

⁵ A *Parainesis*nek a Kölcsey-szövegvilág más beszédeivel és írásaival való kapcsolatáról – nem retorikai értelemben: SZAUDER, *i. m.*, 227–231; ROHONYI, *i. m.*, 187–189; LUKÁCSY, *i. m.*, 133–137; KULIN Ferenc, *Közéletek a reformkorhoz*, Bp., Magvető, 1986, 132; KULIN Ferenc, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Új Mandátum, 1988 (Magyar Szabadelvűek), 20–24.

⁶ A szöveg teljes címe: *VII. Egyházi beszéd. A' boldogságos szűz' mennybe menetelének ünnepén. Azon szempillantásokról, melyben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi. „Mária legjobb részt választott magának” Luk. X. 24.* A szöveg megjelent: Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226–235; KÖLCSEY Ferencz' *Minden munkái*, I–VI, kiad. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, Heckenast, 1840–1848 (a továbbiakban: MM1), 1842, III, *Szónoklat*, 84–91; KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KÖM2), I, *Egyházi beszéd* (1825), 482–490.

⁷ Az 1832. szeptember 10-én Hartleben Konrad Adolf pesti kiadó és Kölcsey Ferenc által kötött megállapodás értelmében „öt fertály év alatt”, öt kötetben (1. versek, 2. beszédek, 3. görög filozófiai história, 4. kritika, 5. egyveleg próza) jelentek volna meg Kölcsey összegyűjtött munkái. Lásd KÖM2, III, 441, 447.

⁸ [MÁJER István], *Egyházi beszéd. A' Boldogságos Szűz' mennybe menetelének ünnepén. Azon szempillantásokról, melyekben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi*, Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 6. r., [47]–67.

kesztői kérdése a közlést illetően),⁹ hanem inkább tekinthető immár – többek között – *vitairatnak*. A levélforma megőrzése (ennek ellenére vagy éppen emiatt) még hangsúlyosabbá teszi a levél státusában bekövetkezett funkcióváltást. A szerkesztők közötti (magán) diskurzus nyilvánosságra kerülésével Kölcsey problémafelvetése az *Egyházi beszédre* és a hazai retorikai diskurzusra adott nyilvános reflexióvá válik. Az Élet és Literatúrában megjelent levelet Kölcsey retorikai programjának alapszövegeként – vagy beszédeként – fogjuk olvasni.¹⁰ Úgy véljük ugyanis, hogy a – funkciójában tehát továbbra is *vitaindító* – beszéd (*genus deliberativum*) szükségképpen tartalmazza Kölcsey koncepciójának főbb téziseit. A beszéd által tárgyalt ügy lényegében a polgári vagy a törvényszéki tárgyat érintő művészi oráció és írói orátor hiánya, illetve a hiány megszüntetésének feltételei. A beszéd négy fontosabb, jól elkülöníthető szakaszra bontható: az első a konkrét ügyet jelöli meg, a második a hazai retorikai szituációt, a harmadik és a negyedik pedig a változtatás lehetséges módozatait, illetve ennek személyi feltételeit tárgyalja.¹¹

Az első szakasz valójában Májer váli beszéde kapcsán a Szemere felvetésére adott igenlő válasz érvelő kifejtése: vagyis milyen is ez az egyházi beszéd. „Kérdésedre, édes Szemerém – mondja Kölcsey –, ha Májernek Válban mondott Egyházi Beszédét felkelljen e vened Gyűjteményünkbe? nem lehet nem helybenhagyólag felelnem.”¹² Az ékes-szólás ugyanis a szépművészetek egyik fontos része, állítja a beszélő, továbbá a retorikán belül (annak nemei között) az egyik legfontosabb az egyházi beszéd faja, mivel „az erkölcsiségnek legbiztosabb vezére.”¹³ Kölcsey ezt követően az erkölcsi aspektus mellé emeli az esztétikait, lényegében ezután már csak Májer beszédének *kidolgozottságát* (az *inventiót*, a *dispositiót*, az *elocutiót*, a *pronuntiatiót*) értékelve. Jelentős érvnek tekinthető az, hogy a beszélő saját *theóroszi* (hallgatói–befogadói) tapasztalatát ismerteti, mintegy ezzel is bizonyítva azt, hogy az olvasott beszéd hatása jól bevésoódott (*memoria*) emlékezetébe. „Én olvastam a’ váli beszédet ’s ismét olvastam azt egy érdemes Egyházi előtt azok közül, kik a’ Calvin tanítását követik; ’s mi mindketten elbájoltatánk azon *nemes popularitásu nyelv*, azon *szép könnyűségü előadás*, ’s azon *meleg érzés* által, melly minden sorból felénk zengett volt. E’ *szelíd de férfias* hevület heveskedő csapongás nélkül,

⁹ Szemere előszeretettel alkalmazott szerkesztői eljárása volt, hogy (Kölcsey) leveleket közölt, nem feltétlenül levélként, és nem feltétlenül teljes terjedelmében, vö. pl. *Iskola és világ, Önpanaszok* stb. Kölcsey véleménye erről: KÖM2, III, 443–444. Szemere levele (általam) nem ismeretes, mint ahogy Kölcsey válaszevelem. Szauder a szöveg keletkezését 1825-re teszi (KÖM2, I, 1307).

¹⁰ A nyilvánosságról és a levél műfajának egykorú összefüggéseiről: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994. A levélírás retorikai szempontú oktatásáról és szabályairól lásd 14–16.

¹¹ Figyelemre méltó eredményekhez vezethet a levél gondolatmenetének és téziseinek összevetése Cicero *A szónok* című művével, amire itt most nincs módunk (CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTHY Csilla = C. *Válogatott művei*, szerk. HAVAS László, Bp., Európa, 1987, 203–286). Az mindenestre megjegyezhető, hogy Kölcsey már ebben a szakaszban a „poétai művekkel” való összevetésben tárgyalja az oráció (itt még az egyházi beszédek) egykorú helyzetét – megkezdve ezzel a közel azonossá értékelt befogadási szituáció kidolgozását. Figyelemre méltó a befogadási szituáció esztétikai tapasztalatának *szimbolikus* megjelenítése is: (Kölcsey) a poéta és a kálvinista pap *együtt* hallgatják elragadtatva a beszédet.

¹² Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226.

¹³ Uo.

e' sebes folyam felesleges áradozás nélkül, e' nyugalommal egybekapcsolt erő, e' *művészi kezet és philológiai tudományt bizonyító kidolgozás*: lehetetlen, hogy a' *szépet kedvelő olvasóra* jóltevő, kedves behatással ne munkálkodjanak.”¹⁴ Májér beszédének argumentatív bemutatása során a nyelvről, az előadásmódról és a tárgyról, illetve az elokúció figuráiról és a befogadóról itt elmondottak a későbbi szakaszokban már mint az új retorikai diskurzussal szemben támasztott elvárások térnek vissza. Lényeges megemlítenünk azt is, hogy a „művész kezet és filológiai tudományt bizonyító kidolgozás” formula, csakúgy, mint az idézetben kiemelt többi jelző, kétféle tulajdonságot egyesít magában: a *tekhné* és a *dünamiszt*. Azaz a retorika egyszerre mesterség (és tudomány, azaz *episztémé*) és egyszerre művészi képesség.¹⁵ Egyedül a művészi és filológusi „kézzel” rendelkező orátor nyerheti meg ugyanis a „szépet kedvelő olvasót.” Joggal érezhetjük úgy, hogy Májér beszéde egyszerre ürtügye és indikátora annak, hogy Kölcsey megfogalmazza az oráció hazai funkciómódosításával kapcsolatos nézeteit, és a nem *tekhné* (törvényszék/politika) és/vagy *episztémé* (tudomány/katedra) értelemben vett retorikától elvárható „formát”.

A második szakasz a hazai retorikai szituáció milyenségére adott reflexió, amely máris egy diskurzuskezdeményező mondatlall kezdődik: „Midőn e' sorokat írom, természetesen támad fel bennem az ohajtás: bár valamely polgári vagy törvényszéki tárgyat érdeklő Oratori művet is keresnél és mutatnál elő.”¹⁶ A kérés szándékoltan költői is, mivel a keresés eredményeképpen szinte semmi sem lesz felmutatható a hazai retorikai diskurzusból. Kölcsey vitabeszéde szerint ugyanis az ékesszólás hazai szituációjából pillanatnyilag *hiányzik a* (tágabb értelemben vett) *művészi beszéd*. Az „oratori mű” ugyanis művészi beszédként (*genosz epideiktikon*) érthető Kölcsey beszédében. A hiányt Kölcsey a teljes beszédshituációra kiterjesztve érti, azaz (egyébként érthetetlen okból) nincs sem megfelelő orátor és oráció, és valójában a lehetséges befogadók is hiányoznak, amennyiben nincs olyan szemléllő (*theórosz*), aki érdekelt volna ennek meghallgatásában. Miközben az ügyvédelemben, a vármegyei összejöveteleken vagy az országgyűlésben (összeségében a szónoklat gyakorlati fajaiban – *genosz pragmatikon*) van tér és mód az ékesszólásra (arról nem is beszélve, hogy adottak az iskolai stúdiómmok is), addig a művészi beszéd fajtát a hazai retorikai diskurzusból sem az ügyvédek és a politikusok (nemesek), sem pedig az *írók* nem használják ki („senki még, mint Író, mint művészi studiummal kikészült Író, ezen pályán meg nem jelent”).¹⁷ Holott, érvel Kölcsey, megfelelő tárgy (a polgári életből – *törvényszéki beszédek*; a polgári alkotmányból és a nemzethez kapcsolódó kérdésekből – *tanácskozó beszédek*) mindenképpen volna, amely hatással lehetne a szemléllőre is. Végül is a beszélő nem a tárgy (*materia*) hiányában avagy a szemléllő alkalmatlanságában állapítja meg a művészi oráció hiányának okait, hanem a megfelelő művek és a megfelelő szónokok hiányában – miközben arra nem kapunk választ, hogy

¹⁴ *Uo.*, 227 (kiemelés tőlem – O. Cs.).

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 5–10 (1354a–1355b); CICERO, *i. m.*, 206–208.

¹⁶ *Élet és Literatúra*, 1827, 2. k., 10. r., VII, 229.

¹⁷ *Uo.*

valójában az orátori pálya (a katedra kivételével) miért is áll zárva az írók előtt. A második szakasz (amely tehát egy „természetesen feltámadó ohajtással” kezdődött) mindehhez kapcsolódóan egy kérdéssel ér véget, miszerint: „miért nincsenek beszédgyűjteményeink?” A kérdésre a harmadik és a negyedik szakasz ad választ, pontosabban azok a felsorolt módozatok és feltételek, amelyek érvényesülése esetén lehetségessé válnak majd a kívánt beszédgyűjtemények. A harmadik és a negyedik szakasz nem véletlenül fogja tehát a helyes művészi oráció milyenségét, illetve a megfelelő orátor képességeit tárgyalni. Mind a harmadik (*milyen legyen az oráció*), mind a negyedik (*milyen legyen az orátor*) szakasz a beszéd által a befogadóra gyakorolt pozitív hatás szempontjából fogalmazódik majd meg.¹⁸ Ez a befogadó Kölcsey beszédében valójában csak a felkeltett hatás alapján ragadható meg. Olyan ideális átlagos szemlélről van szó, aki csak a „bizonyos részvételt gerjesztő tárgyakra” való fogékonyágban képződik meg, akit valójában a (Májyer váli beszéde kapcsán már összefoglalt) lélekkel, a tudománnyal, a széperejű nyelvvvel megszólaló, az iskolai stúdiumokat, illetve a formákat elhagyó, eredeti módon beszélő orátor hozhat létre. Miért nincsenek erre képes hazai író orátorok, teszi fel a kérdést a beszélő, „ha nem olyanok is mint Isokrates, vagy Demosthenes vagy Cicero (mert miért éppen és egyszerre a’ legfentebb lépcsőt kívánni?), de legalább olyanok mint Ciceronak bizonyításaként az idősb Cato s Gracchus voltak?”¹⁹ A kérdés nagyon provokatív és ismételtlen megválaszolatlan. Pedig megfelelő tárgy és erre fogékony hallgató tehát volna: „Miért ne kellene hinnünk, hogy valamelly, köztünk folyó pörben lelkesen írott, ügyvédelem sokak előtt kedvességet találand?”²⁰ (Kölcsey fiktív törvényszéki beszédei felől olvasva ezt a felvetést úgy gondoljuk, hogy a megfelelő tárgynak mindenképpen megrázó, felkavaró, közérdeklődésre számot tartó ügynek kell lennie, olyan hőssel, akin – bűnössége ellenére is – a hallgató kénytelen megkönyörülni.)

A harmadik szakasz a programadás, pontosabban a jó oráció ismérveinek bemutatása. „Akármint legyen is; semmi esetben nem tilthatod el bennem az ohajtást: bár az ékesszóllás ne csak a katedrán tétetnék studium’ tárgyává!”²¹ – mondja a beszélő, azaz a poétikailag érvényes oráció feltételeit kívánja majd megnevezni. Eszerint az orátor természetes szükséglete a *popolaritás* (közérthetőség értelemben), még hozzá a *nemes popolaritás*.²² Mindennek célja: a közönség észrevétlen felemelése, az értelem mesteri könnyűséggel való felvilágosítása és az ismerős nyelv megnevesítése. Kölcsey szerint mindehhez jó alap lehet a prózai nyelv, amellyel az orációnak hasonlóak a céljai (vagyis

¹⁸ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, Ep. II. 3, ford. MURAKÖZY Gyula = H. *Összes versei*, Bp., Corvina, 1961, 575–599, itt: 575; CICERO, *i. m.*, 209.

¹⁹ *Élet és Irodalom*, 1827, 2. k., 10. r., VII, 230.

²⁰ *Uo.*, 231.

²¹ *Uo.*, 232.

²² A popularitás egykorú kérdéséről általában: DEBRECZENI Attila, „*Literátusság*” és „*popolaritás*” (*Közélet és a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz*), *Studia Litteraria*, Tom. XXXVI, Debrecen, 1998, 131–151; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár), 34–55.

a próza sem tűrheti a dagályt, a piperét és a szárazságot).²³ A beszélő szerint a *költés és az ékesszólás* alapvetően *eszközeiben különbözik* csak egymástól (az előbbi „főkép a phantasiához”, az utóbbi „főkép az értelemhez” szól),²⁴ de mindkettőben *közös a cél*, az a törekvés, hogy „szárazság és földönmászástól egyformán távol lenni tartoznak. [Továbbá] Mindkettőnek ki kell a’ hallgatót kapni a hidegség’ köréből, ’s egy más melegebb ’s egyszersmind nemesebb körbe által vinni.”²⁵ Kölcsey a retorika (a meggyőzés művésze) lényegéhez ér vissza: a hallgatóhoz. És valójában a hallgató felől definiálja (újra) a művészi orációt a hazai retorikai diskurzus számára. Ez a definíció azonban nem egyértelmű: a beszélő továbbra sem keveri össze a poézist (ideális világ, fantázia) az ékesszólással (mindennapi élet, pragmatizmus), csak a befogadóra gyakorlandó hatás közösségét említi, lényegében a negyedik szakaszban válaszolva arra, hogy mindezek után mi is a művészi oráció.

A negyedik, lezáró szakasz éppen ezért talán a legfontosabb része Kölcsey beszédének. „A’ világ minden teoriája, ugymond egyvalaki, a’ példaadás’ fátylaja nélkül kevés gyümölcsöt hoz.”²⁶ Az orátorról lesz tehát szó, de nem egyszerűen a cicerói ideális, tehát nem létező szónok – mint ahogyan azt Cicero férfiasan be is vallja Brutusnak²⁷ – definiálása következik itt, hanem a cselekvés, a példaadás hangsúlyozása. Kölcsey olyan szónokra vár, aki képes az általa megfogalmazott elvárásoknak *itt és most* megfelelni. Májerhez hasonló orátorokra van tehát szükség az irodalom eszközeivel megnevesített polgári oráció különféle ágaiban is. Lennie kell valakinek, aki a fent részletezett és bizonyítottan nem lehetetlen nehézségeket leküzdeni képes. Ennek az orátornak pedig nem ideális körülmények között, hanem a kijelölt eszközökkel az adott problémát kell megoldania. Ebből az orátorból Kölcsey szerint egyvalami nem hiányozhat, mégpedig a „saját fellobbanás”, azaz az eredeti, „nem pedig szokás’ és kimért formáktól” meghatározott egyéniség, a valóban művész, a „bámulatra méltó művet” teremtő lélek, akit – legyen *alkalmi vagy pillanatnyi* ihlete – érzés és erő egysége jellemez.²⁸ Ismét a művészi és a filológusi kéz formulájához értünk vissza, a tekhné és a dünamisz egységéhez. Ez az egység teszi egyedül alkalmassá az orátort arra, hogy a művészi oráció imént szándékoltan elmaradt definícióját *nem definitív módon*, hanem mindenkor a hallgatóhoz igazodva *újra és újra megalkossa* majd. Véleményünk szerint ez a rövid negyedik szakasz teszi programmá a látszólag vitairatnak induló írást. A cselekvés hangsúlyozása²⁹ különbözteti meg ugyanakkor ezt a *Szónoklatot* a cicerói szónoklattól – amelyre nagyon is emlékeztet

²³ A (fiktív) törvényszéki beszédek és a novellák kapcsolatáról vö. Szilágyi Márton jegyzetével: KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (a továbbiakban: KFMM I), 188.

²⁴ Élet és Literatura, 1827, 2. k., 10. r., VII, 233.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 234.

²⁷ CICERO, *i. m.*, 204.

²⁸ Élet és Literatura, 1827, 2. k., 10. r., VII, 235.

²⁹ Ennek első említése: *Iskola és világ*, KÖM2, III, 203–206 (1815), Élet és Literatura, I. r., VI, 12–15 (1826). Lásd még SZAUDER, *i. m.*, 142.

–, amely így nem egyszerűen Kölcsey (ideális) retorikai elveit összegző írás, hanem *praktikus cselekvési terv*.

Nagyon vonzónak tűnik tehát annak vizsgálata, hogy maga Kölcsey valóban vállalkozik-e a fentiek megvalósítására. Hogy a levél olvasható-e Kölcsey egyfajta retorikai programjaként, csak akkor megválaszolható, ha összevetjük a levél tételeit (mint deklarációkat) Kölcsey gyakorlatával (vagyis beszédeivel mint a deklaráció figuráival). Figyelembe véve a gyűjteményes kiadás terveit és szándékait, úgy tűnik, hogy a poézis és az oráció Kölcsey megvalósítani kívánt írói szándékainak sarkalatos pontjait képezik. Szinte bizonyosnak látszik, hogy Kölcsey a tettek mezejére lépett.

2. A Kölcsey-levelezés, illetve a beszédekként számon tartott szövegek keletkezési és megjelenési története alapján nagy biztonsággal nevezhetőek meg azok a művek, amelyek a *Beszédek* kötetben kaptak volna helyet.³⁰ Amennyiben a klasszikus beszédfajták alapján kívánnánk besorolni a II. kötet beszédeit, akkor a tanácskozó beszédek (politikai beszédek), a törvényszéki beszédek és a szemléltető beszédek fajait tudjuk megkülönböztetni. A politikai beszédekre itt nem kívánunk kitérni.³¹ A nem politikai beszédeket sorra véve a beszéd fajtái közül a törvényszéki (1) és a szemléltető beszéd (2) következő típusait láthatjuk: (1) (fiktív)³² *törvényszéki (védő) beszédek (A' gyilkos anya, A' férj-ölő)*³³. (2) a) *halotti beszéd (Vilma)*, b) *dicsőítés (Celesztina)*, c) *parainesis (Parainesis*

³⁰ A levelezésből a már hivatkozott, Döbrentei Gáborhoz, illetve Wesselényihez írt levél: KÖM2, III, 441, 447. További levelek a készülő 2. kötettel kapcsolatban: KÖM2, III, 219, 493–494, 534, 633; KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: KölcLev), 139–140; Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, s. a. r. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890 (a továbbiakban: SzemereP), III, 244. Az Athenaeum számára elküldött kéziratok listáján jóformán csak beszédek címei olvashatóak, többnyire a még meg nem jelentek (KölcLev, 240–241): a politikai beszédek mellett (*Játékszin; I. Ferenc; Követválasztáskor, 1823.; Követek visszaérkezésekor; Sorsvonás; Magyar nyelv, orsz[á]ggyűlési beszéd; Erdély; Kir. fiscus öröködése; A papi dézma; Az irtásokról; Az örökös megváltás; Az első szülöttségi javak; Mohács*) egy emlékbeszéd (*Kazinczy*), egy parainesis (*Kölcsey K. hoz. Parainesis*), két törvényszéki beszéd (*A gyilkos anya, Törvényszéki beszéd [A' férj-ölő]*), egy halotti beszéd (*Vilma*), egy dicsőítő beszéd (*Celesztina*). Kölcsey „leginkább” a *Parainesist, A gyilkos anyát* és a *Törvényszéki beszédet* ajánlja kiadásra (erről lásd még SZILÁGYI Márton jegyzeteit: KFMM I, 180–189, 197–205). Szemere, aki Kölcsey által megbízott szerkesztőként egyben láthatta a szövegek jó részét, a beszédek gyűjteményéről azt írja Kölcseynek, hogy az „egy legritkább tulajdonsággal fog birni – többszínűséggel a formában.” SzemereP III, 251. Az MM1 II. köteté végül is *Kölcsey Ferenc' Elbeszélései és vegyes beszédei* címmel jelent meg.

³¹ A tanácskozó beszédek közül a *Játékszin* és a *Mohács* fiktív tanácskozó beszédnek tekinthető. A politikai beszédekről lásd a kritikai kiadás elkészült (KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési íráskor, I, Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 [Kölcsey Ferenc Minden Munkái]) és készülő köteteit (*Országgyűlési és megyei beszédek, Wesselényi védőbeszéd*, s. a. r. GÁNGÓ Gábor, PAJKOSSY Gábor, RATZKY Rita).

³² A két törvényszéki beszéd fikciós voltáról lásd KFMM I, 185 skk. és 198 skk.

³³ Az Athenaeumban *A' férjölő, törvényszéki beszéd* címmel megjelenő szöveg peritextusában olvasható a lap mottója: „Birák! végzéseiteket igazságszeretet és mély megfontolás vezesse, mert ti istennek vagytok e' földön képviselői 's isten szemmel tartja a' maga sáfárjainak cselekedetét. Régi egyházi beszéd.” (KFMM I, 180.) A beszéd címében tehát hangsúlyosan van jelen a „törvényszéki” műfaji megjelölés, az idézett mottó pedig – a hitelesítés funkciója mellett – egy „régii egyházi beszéd”-re utal: vonzó lehetőséget kínálva az *Egyházi beszéddel* való párhuzam megvonására.

Kölcsey Kálmánhoz), d) *emlékbeszéd (Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett)*.³⁴ Alapvetően tehát a genosz pragmatikon és a genosz epideiktikon fajtáit láthatjuk Kölcsey beszédei között. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a törvényszéki beszédek és néhány tanácskozó beszéd (*Játékszín, Mohács*) műfaji státuszának megítélésében a beszédek fiktív voltából eredő differencia okozott mindenkor zavart.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatnánk, hogy az *Egyházi beszédekben* körvonalazott program valójában az 1830-as évek elején (1832–34) kezd formát ölteni. Kölcsey még ha korábban tervezte is beszédek írását (nem tudjuk), csak ekkor lát ténylegesen hozzá, hogy megalkossa azokat a beszédformát, amelyekkel újraszituálható a hazai retorikai diskurzus. Paradox módon éppen a II. kötet meghíúsulása bizonyítja azt, hogy Kölcsey mennyire ragaszkodott elképzeléseihez: inkább elviselte, hogy szerződészegővé váljék.³⁵ Kölcsey ragaszkodása a második kötethez sokat elárul preferenciáiról, amennyiben mindezt fontosabbnak ítéli más tárgyú (kritikai, esztétikai, filozófiai stb.) műveinél. Mint láttuk, Kölcsey nagy valószínűséggel az alapvető beszédformákból állított össze kötetét, feltehetően a fajtáknak megfelelő rendben-tematikában, az *Egyházi beszédekben* olvasható cselekvési terv szerint.

Az ismert és feltehető keletkezési rendek alapján azt lehet mondani, hogy a beszédek megírásának, befejezésének, átírásának stb. időpontjai mind a Hartleben-kontraktus köré rendezhetőek, azaz a már készen álló és hamar meg is jelenő *Versek* után tervezett és feltehetően fontosnak ítélt *Beszédek* kötet szövegei ekkoriban (1832–33) formálódtak. A rekonstruálható keletkezési rend így nézhet ki: *Egyházi beszéd* 1825–27, a Hartleben-szerződés 1832, a *Beszédek* tervbe vett kötete 1833. tavasz, a *Vilma* 1829–33, *A' férj-ölő* 1833, a *Parainesis* 1833–34, a *Celesztína* 1833–34, *A' gyilkos anya* 1834–36.³⁶ Az *Egyházi beszéd* valójában csak a polgári, a törvényszéki és a tanácskozó beszéd fajtát tárgyalja, azaz a többi, imént felsorolt beszédformáról ott még nem esik szó. A politikai (tanácskozó) beszédek az országgyűlési szerepvállalás miatt érthetőek, megvalósulnak – cenzurális okokból viszont kiadhatatlanok. Valós törvényszéki beszéd írására Kölcseynek nincs módja.³⁷ A törvényszéki beszédek fiktívek, Kölcsey maga teremti meg azt a beszédformát, ami a valóságban, a gyakorlatban nincs olyanformán, ahogyan szeretné. *A' gyilkos anyáról* és *A' férj-ölőről* bizonyossággal állítható az, hogy az *Egyházi beszédekben* említett törvényszéki beszédek figurái. A többi, konkrétan nem említett beszédforma keletkezéséről annyit: a *Vilma* és a *Celesztína* keletkezésében nagy valószínűséggel Szemere Krisztina halála játszott közre. A róla való emlékezés kapott temetési beszéd-, illetve dicsőítő, idealizáló formát. A *Parainesis* keletkezésének indokaiban hasonló okokat láthatunk: Kölcsey Kálmánka nem csupán ürügye egy újabb, a hazai gyakorlatból

³⁴ A beszédformák megkülönböztetéséhez ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 19–20 (1358b); SZABÓ G. Zoltán, SZŐRÉNYI László, *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 17–25. Nagyobb figyelmet érdemel Cicero méltatása a dicsőítő beszédek kapcsán Iszokratészről (CICERO, *i. m.*, 214).

³⁵ Lásd Kölcsey, 171–172.

³⁶ *A' gyilkos anya* Szilágyi-féle megfontolt és óvatos datálását (1836 – KFMM I, 205) a fentiekből kiindulva – egyéb és újabb bizonyítékok híján – mégsem tartjuk elfogadhatónak.

³⁷ KFMM I, 186 skk. és 198 skk.

hiányzó művészi paraineszisz megírásának. A Kálmán iránt érzett szeretetben és aggodásban feltehetőleg már benne van az országgyűlési ifjakkal is kapcsolatba hozható intő atyai attitűd teljes komolysága és ihletettsége.³⁸ Mindennek megírását azonban a Hartleben-kontraktus teszi sürgetővé. A törvényszéki és a szemléltető beszédek kapcsolata tehát – a kiadás és az *Egyházi beszéd* elvárásai felől is (gondoljunk a próza és az ékesszólás hangoztatott kapcsolatára) – igazoltnak látszik.³⁹ A törvényszéki beszédek formálisan korrektek, ugyanakkor részvétet gerjesztő tárggyal rendelkeznek. A *Celesztína*, a *Vilma* és a *Parainesis* tárgya szintén közérdeklődésre számot tartó, mi több: megindító. Nyelvezetük, előadásmódjuk pedig egyaránt nemesen populáris. Különösen a *Parainesis*re igaz mindaz, amit az *Egyházi beszéd*ben olvashatunk: formája és tartalma a megszokottól eltérő, amennyiben a beszélő a maga képére formálja a paraineszisz hagyományát, a gyakorlatban is megvalósítva a poézis és az ékesszólás közös nevezőre hozását. A *Parainesis* eszerint ugyanis éppen a költészet és az ékesszólás „határpontjában áll”: távol a szárazságtól, felgerjeszti a hallgatót, egybekapcsolja az ideális erkölcsi világ képzeit a mindennapi élet gyakorlati szükségleteivel.

II. Mint ahogyan arról már szóltunk, a Kölcsey-filológia formai (*taxisz*) értelemben – finoman szólva – nem tartja arányosnak a *Parainesist*. A következőkben arra vállalkoznánk, hogy a *Parainesis* formai értelemben vett egységessége mellett érveljünk, azt állítván, hogy a beszéd megfelel mind a paraineszisz hagyomány általános elvárásainak, mind pedig a szerkesztett beszédekkel kapcsolatban tehető általános elvárásoknak.⁴⁰ Tehát a *Parainesis* jól és arányosan szerkesztett, nem pedig elrajzolt szerkezetű, gnómák csapongó sorozatából álló beszéd.

1. A *Parainesis* a beszéd fajtái alapján a szemléltető beszédekhez tartozik, amennyiben valamely magasztalásra méltó dolgot dicsőít (erény). A dicsőítés módjának a címben is megjelölt beszédajtája a paraineszisz.⁴¹ A *Parainesis* a serkentő beszédeknek azt a

³⁸ Kölcseynek az országgyűlési ifjakkal, a Társalkodási Egyesülettel, illetve a S. Pataki Ifjú Egyesülettel való kapcsolatáról és az említett társaságokról bővebben lásd SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey és az országgyűlési ifjak = Társasági füzetek*, 1, szerk. CSORBA Sándor, Fehérgyarmat, k. n., 1988, 37–45; CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*, Bp., Akadémiai, 2000, 123–135, 50–53; illetve KÖM2, III, 673–674.

³⁹ A *Vilma*, a *Celesztína*, az *Iskola és világ*, illetve a *Parainesis* kapcsolatát a Kölcsey-filológia igazoltnak látja (ANGYAL, *i. m.*, 233 skk.; SZAUDER, *i. m.*, 230–243; ROHONYI, *i. m.*, 187–188; LUKÁCSY, *i. m.*, 133). A gyűjteményes kiadásokban viszont a beszédek rendre elválnak egymástól: csak példaként, a KÖM2 I. a *Parainesist* a filozófiai tárgyú írásokhoz, a kritikai kiadás a fiktív törvényszéki beszédekkel a szépprózához sorolja – sohasem a nem csak feltételezhető szerzői szándékok szerint.

⁴⁰ SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, *i. m.*, 19; vö. ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 19 (1358b).

⁴¹ Kölcsey levelezésében a *Parainesis* háromféle megnevezését használja: 1. „parainézis” (1834 – KÖM2, III, 633); 2. „Kölcsey K. hoz. Parainesis” (1837 – KölcLev, 240); 3. „Parainesis” (1837 – KölcLev, 241). A szöveggel kapcsolatba kerülő egykorú szerkesztő-olvasók közül Schedel (Toldy) Ferenc „Parainesis”-nek, Vörösmarty „Kölcsey Kálmánnak szóló oktatás”-nak, majd „Parainesis”-nek (1837 – KölcLev, 242, 243, 247) nevezi a szöveget. Az Athenaeumnak megküldött, a kéziratokat sorra vevő lista (KölcLev, 240–241) címleírásáról jelenthetjük ki csak egyértelműen, hogy címszerű megjelölése a szövegnek. Az itt olvasható „Kölcsey K. hoz. Parainesis” az MM1 címleírásában köszön vissza (*Kölcsey Kálmánhoz. Parainesis. Az*

típusát valósítja meg, amelyet Iszokratész a jó jellem érdekében intéseket adó szónoklatként ír le.⁴² A *Parainesis* (anyaga, témája) megfelel a paraineszisz hagyományból következő és elvárható formáságoknak: a beszélő az általa kitüntetett hallgatónak (atyafiu) ad intéseket, meghatározott toposzok szerint tematizálva (haza, család, beszéd, viselkedés stb.) mondandóját, fogalmazását tekintve jobbra szentenciózusan. A paraineszisz műfaj sajátosságából adódóan a megnevezett és kitüntetett módon megszólított hallgatónak szóló intelmek általános érvénnyel rendelkeznek, azaz rajta keresztül valójában másokhoz is szólnak.

A Kölcsey-filológiában sokan sokféleképpen vélekedtek a szóba jöhető források kérdéséről, megnyugtató eredmény vagy elfogadható konszenzus nélkül.⁴³ A Kölcsey-filológia (Cicero mellett) jobbra Iszokratész *Démonikoszhoz* intézett intelmeivel rokonítja a *Parainesist*,⁴⁴ leginkább a retorikai beszédszituáció (megszólított–megszólított viszonya:

MM1 II. kötetének címeírása a tartalomjegyzékben és a főszövegben azonban eltér egymástól. A mutatóban a *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* olvasható címként!). Az Athenaeum címközlése (és az idézett szerkesztők címhasználatát – különösen a Vörösmartyé) ennek éppen a fordítottja: *Parainesis. Kölcsey Kálmánhoz. Az MM1 címeírásában a Kölcsey Kálmánhoz tekinthető a tematikus (fő)címnek, míg a rématikus alcím (Parainesis) tulajdonképpen műfaji megjelölésként funkcionál. Az Athenaeum címeírásában a rématikus, műfajjelölő parainézis a tematikus cím helyén bukkan fel, azaz pusztán a helyesírási (illetve a nagybetűs írásmód) tematikus (fő)címmé alakítja az eredetileg műfaji megjelölést. Az Athenaeum eljárása egyszerre teszi így a *Parainesist* egyedi címmé és általános műfaji megjelöléssé. A rématikus cím funkcióban lévő *Kölcsey Kálmánhoz* immár a *Parainesis* címet pontosítja, amennyiben a klasszikus parainézis szabályainak megfelelően kijelöl egy konkrét hallgatót, akihez a beszéd szól. A tematikus–rématikus (MM1: Kölcsey Kálmánhoz – *parainézis*) versus rématikus–tematikus cím (Athenaeum: *Parainesis* – Kölcsey Kálmánhoz) alapvető különbsége abban volna összefoglalható, hogy az MM1 közlésében a cím egyes elemeinek sorrendje és funkciója kanonikus, és a „parainesis” (‘intelmek’, ‘erkölcsi célzatú tanító beszéd’) megjelölés leginkább csak műfaji ködként (olvasási ajánlasként) érthető. Az Athenaeum közlésében a kanonikus címrrend megváltozik: az eredetileg műfaji megjelölés (parainézis) domináns címmé válik (a tematikus és rématikus címekről lásd Gérard GENETTE, *Seuils*, Paris, Seuils, 1987).*

⁴² A *Parainesis*ben és Iszokratész művében egyaránt az exordiumban válik reflektálttá a beszéd műfajának kérdése: „A kik már kedvelteikhez csak serkentő beszédek irnak, szép dologba vágtak ugyan, de nem a körül forognak, mi a tudományban legjelesb. Kik ellenben az ifjaknak előadják, nem mikép képezhessek magokat nagy szónokokká, de hogyan nyerhessenek jó jellemet; annyira több hasznot hajtának amazoknál hallgatóiknak, hogy az elsők csak szónoklatra buzdítják őket, míg ezek erkölceiket javítják. Azért mi nem serkentést szerkesztve, hanem intést írva, tanácslandók leszünk neked, mire kelljen az ifjaknak törekedni s mi dolgoktól távozniok, minő emberekkel társalkodni s életüket hogyan elrendelniök.” PYTHAGORAS *Arany mondatai*, ford. Kis János – ISOKRATES *Négy beszéde*, ford. SZABÓ István, Pest, Hartleben K. A., 1846, 37.

⁴³ Ennek összefoglalásaként: LUKÁCSY, *i. m.*, 128 skk.

⁴⁴ Iszokratész műve egyes részeinek fordítását először MOLNÁR János *Magyar könyv-háza* közli (III. szakasz, Posonyban, Landerer Mihály, 1783, CCLXIV. Könyv, 615–617), első teljes fordítása Schedel (Toldy) Ferenc nevéhez köthető (ISOCRATIS *Parainesis ad Démonicum* e Graeco per Rudolphum AGRICOLAM. Adiecta translatione Hungarica. Curavit Franciscus Iosephus SCHEDEL, Pesthina, 1822). Kölcsey magyarul valószínűleg ezeket olvashatta, az iskolában minden bizonnyal fordította is, mivel Püthagorasz *Aurea carminája* mellett Iszokratész is kötelező olvasmány volt a régi protestáns iskolákban (WALDAPFEL János, *Kölcsey Parainesisének antik mintája*, EPhK, 1904, 425–427, itt: 426; LUKÁCSY, *i. m.*, 129; G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*: *Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, 1996, 433. Kölcsey Iszokratészről: *Egyházi beszéd*, KÖM2, I, 485; *Kritika*, KÖM2, I, 663; III, 42). Kulin Ferenc bővebben ki nem fejtett véleménye szerint Kölcsey elsősorban Cicerót követi

az ifjú Démoniosz a beszélő barátjának elárvult fia), a felszólító mód, illetve az *exordium* és a *peroratio* formái („műfaji”) hasonlóságai alapján.⁴⁵ Egyöntetű ugyanakkor az a vélekedés, hogy az említett, viszonylagos és inkább általánosíthatóan igaz formai egyezéseken túl tartalmi szempontból közel sem emlékeztet egymásra a két mű.⁴⁶ Az antik irodalmi művekkel való tartalmi párhuzamok vizsgálata egyébként sem szolgálhat túl sok konkrét eredménnyel, mivel a *Parainesis* beszélője (a műfaj és a tárgy sajátjaként) olyasmiket fogalmaz meg, amelyek szinte mindenhol megtalálhatóak, vagyis megfogalmazott bölcsességei túl általánosak ahhoz, semmint hogy egyértelmű forrásuk megjelölhető volna. Mindez igaz a belső konkordanciákra is, mivel elfogadhatónak látjuk azt a gnómiikus kijelentést, miszerint a *Parainesis* „Kölcsey világnézetének legteljesebb összefoglalásaként fogható fel.”⁴⁷ Vagyis a *Parainesis* kapcsán nagy biztonsággal vagy kockázat nélkül nem jelölhetőek meg biztosnak tekinthető retorikai minták és források. A *Parainesis* bevezetőjébe számító első tíz sor véleményünk szerint valójában éppen a források és a konkordanciák keresése alól ad felmentést. Egyfajta olvasási ajánlásként fogalmazódik meg, hogy „[s]ok szépet írának a bölcsek, [...] gazdag forrást nyitának fel [...] de azok is csak úgy hatnak reánk, ha érzés és gondolkodás által sajátunkká tevőnk, ha saját magunkban kiforrva lényünkhöz kapcsolódtak, mint esti szélhez a virágillat, melyben megfürdött.”⁴⁸ Ha mindezt a paraineszisz műfajra tett megjegyzésként is értjük (és az *Egyházi beszéd* negyedik szakaszában foglaltakra is), akkor az intelmek beszélője éppen az egyéni szublimálást, integrálást, szintetizálást tartja célravezetőnek, nem pedig az ismétlést, felmutatást vagy átfogalmazást. Tehát tartalmi és formai értelemben véve is eredetit alkot, amely egyszerre lesz ismerős és ismeretlen szöveg.⁴⁹

A Kölcsey-filológia éppen ez utóbbit kérdőjelezi meg: ugyan nem vitatja el a formai eredetiséget, de elnagyolt szerkezetűnek tartja a *Parainesist*, amelynek strukturálása (az imént említett Iszokratész-párhuzamokon túl), éppen a retorikai szempontból dehonosz-

(KULIN, *i. m.*, 21), Taxner-Tóth pedig szintén a cicerói retorikával hozza kapcsolatba a *Parainesist* (TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 304).

⁴⁵ WALDAPFEL, *i. m.*, 426–427; KOVÁCS Ernő, *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*, Debrecen, 1931 (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, 2), 103–104. Meg kell jegyeznünk, hogy az exordium–peroratio hasonlóságai mellett lényeges különbségek vannak a két mű között: Iszokratész Démoniosza ugyanis már „a tanulási kor javában” van, apja, Hipponiosz a beszélő (Iszokratész) barátja. Kölcsey Kálmánról viszont az derül ki a beszédből, hogy még igen fiatal, továbbá az, hogy a beszélő (Kölcsey Ferenc) „szeretett fia”, azaz konkrétan és/vagy metaforikusan érthetően is rokoni kapcsolat áll fenn a beszélő és hallgatója között. A kapcsolat bizalmassága, személyessége ugyanakkor nem tagadható. A legfontosabb különbség ugyanakkor mégsem ez. Iszokratész ugyanis „Hipponiosz természetéből” ad „mutatványt” Démoniosznak, az apát állítva példaképül a fiú elé, hogy az szánja rá magát az atyai erények utánzására és követésére. A *Parainesis* beszélője viszont saját életének tapasztalataiból leszűrt mintát kínál elfogadásra hallgatójának.

⁴⁶ WALDAPFEL, *i. m.*, 426–427; KOVÁCS, *i. m.*, 103–104; SZAUDER, *i. m.*, 231; LUKÁCSY, *i. m.*, 129.

⁴⁷ ROHONYI, *i. m.*, 188.

⁴⁸ Kiemelés tőlem – O. Cs. Persze az ördög nem alszik: *Jézus, Sirák fia könyve* hasonlóképpen kezdődik.

⁴⁹ KOVÁCS, *i. m.*, az antik retorikai figurák hatását vizsgálja (80), de nem a *Parainesis* tekintetében. Ezzel kapcsolatban egyébként önmagával is ellentmondásba keveredik a formai és a tartalmi hatásokról tett kijelentései során (vö. 102, 104).

tálólag ható aforisztikusság miatt,⁵⁰ csak tartalmilag, tematikusan lehetséges.⁵¹ Lukácsy Sándor, szándékai szerint, el kíván térni a szöveg tartalmi jegyek felől történő strukturálásától, és „a meghatározó formai jegyeket” kívánja szemügyre venni.⁵² Úgy véli, hogy a személyes bevezető után a szöveg két nagy részre oszlik: „egy szigorúan szerkesztett s tagolt első részre, és egy valóban laza gnómasorozatból álló másodikra.” Lukácsy meghatározó formai jegyeknek az imperatívuszokat tekinti (amelyeket érvek vesznek körül), szerkezetalakító funkciót adva nekik. Hat imperatívuszt választ el: 1. Imádd az istenséget, 2. Szeretni az emberiséget, 3. Szeresd a hazát, 4. Törekedj ismeretekre, 5. Tudományt a munkás étellel egybekötni, 6. Meleg szeretettel függj a hon nyelvén. Az első imperatívusz eszerint csak a 135. sorban bukkan fel. Ha imperatívuszon a felszólító módot és a szentenciózságot értjük, akkor mindez már a „Nyugalom és önértés” magasságában elkezdődik, ahol pedig nincsenek imperatívuszok, vagy nem olyanok, amelyek Lukácsy hipotézisébe illenének, azokat nem említi (60–130. sor) vagy funkciótlannak tartja (az ún. 2. rész, kb. a 435. sortól). Lukácsy a formai jegyeket végül is nem retorikai szempontból vezeti le, ezért beszélhet lírai bevezetőről exordium és imperatívuszokról *szentencia* és *toposz* helyett. Lényegében ismét tartalmi elemzést végez. Lukácsy szintén nem tud mit kezdeni a gnómaszerúséggel. Ennek feleslegességét azonban csak a második rész kapcsán ismeri el: „a hatodik imperatívusszal véget ér a *Parainesis* jól megszerkesztett első fele. A továbbiakban elmaradnak a tagoló felszólítások, s ha akad is még néhány [...], szerkezetalakító szerepük már nincs. Következik a gnómák kissé csapongó sorozata. [...] A második részben Kölcsey meg-megismétli az első rész egy-egy gondolatát...”⁵³ Végeredményében tehát Lukácsy is elrontottnak tartja a *Parainesist*, anélkül téve meg egy ilyen, a beszéd elrendezésére vonatkozó súlyos kijelentést, hogy valóban a retorikai elvárásokhoz igazította volna értelmező és értékelő szempontjait. „Miért mond le Kölcsey a világos szerkesztésről? – teszi fel a kérdést Lukácsy. – Mondanivalója nem fulladt ki, a második rész nem odacsapott függelék, fontos gondolatokat közöl. Elfogyott az ideje? Gyorsan kellett bevégezni a munkát? Nem tudhatjuk.” Lukácsy válaszát az életrajzból veszi, azaz az országgyűlési elfoglaltsággal indokolja Kölcsey sietségét. Persze itt már kényszerűen hallgat azokról az általa is idézett Kölcsey-levelekről, amelyek éppen arról árulkodnak, hogy Kölcsey időközben „letisztázta” beszédeit, mi több, a *Parainesist* immár első helyen ajánlja megjelentetésre Vörösmartyknak és Toldynak.

A *Parainesis* gnómikussága miatt fanyalgó recepció elbeszéléseiben valójában a szöveg formájára utaló megjegyzések maguk is gnómikusak. Miközben a *Parainesis* éppen meghonosítani látszik valamit, ami ebben a formában éppen az – iskolás – gnómikus irodalom *megújítása*, a recepció gnómikussága visszaszűkíti oda, ahonnan éppen kitör.

⁵⁰ ANGYAL, *i. m.*; RIEDL, *i. m.*, 75: „bölcészeti aforizmagyűjtemény”; ROHONYI, *i. m.*, 184: „aforisztikus hullámzás”; LUKÁCSY, *i. m.*, 131: „valóban laza gnómasorozat”.

⁵¹ KERECSENYI Dezső, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Franklin, é. n. [1940], 117–121; ROHONYI, *i. m.*, 189: „háromtétéles zenemű”; FENYŐ István, *Haza s emberiség 1815–1830*, Bp., Gondolat, 1983, 216; SZAUDER, *i. m.*, 230–234. a nagyobb tartalmi egységek rendjében látja a mű szerkeztőelvét.

⁵² LUKÁCSY, *i. m.*, 130 skk.

⁵³ *Uo.*, 134.

Gnómizálja azt, ami valójában már nem az. Állításunk szerint Kölcsey egyáltalán nem mond le a világos szerkesztésről. Mi több: a kárhoztatott gnómák éppen hogy a beszéd funkcionális részét képezik, nemcsak tartalmilag, hanem *szerkezetileg* is.

2. Indokoltnak látjuk tehát a beszéd részeinek és elrendezésének rövid áttekintését – az *általában* vehető retorikai elvárásokkal való összevetésben –, amely összevetés, reményeink szerint, nagyon is világos választ adhat a Kölcsey-filológia fel sem tett vagy megválaszolatlan kérdéseire. Itt és most tehát csak az invencióval és a diszpozícióval kívánunk foglalkozni, nem elemezve az elokúció figuráit.⁵⁴

Ami a materiát *themává* emeli, vagyis az *intellectio* művelétével kialakított hypothesis, az a *Parainesis*ben erkölcsi szempontból *genus honestum*, a tárgy minősége szempontjából pedig *genus ethicum* (ahol azonban a beszélő szereplője ön maga, nem pedig valaki más). Terjedelem szerint a *hypothesis simplex*, az ügy (*causa*), amelyről szó van, valójában egy kérdést ölel fel (erkölcs).

2.1. *A hármas elrendezés.* A *Parainesis* című parainesisz az *elrendezés* (taxisz, ordo) szempontjából három, jól érzékelhető részből áll. Az initium – medium – finis klasszikus hármasa a tanulság előlegezését, ennek bizonyítását és végül mindezeknek a fokozással (ismétlő összefoglalással) való újra megjelenítését jelenti. Az első rész az *initium* (1–62. sor): a beszéd részeinek szempontjából itt található az *exordium*, vagyis a kezdet, illetve a bevezetés, a *narratio* (elbeszélés) és a *propositio* (részletezés). A második rész a *medium* (63–429. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez az *argumentatio* (bizonyítás) és a *refutatio* (cáfolás) helye. A harmadik rész a *finis* (430–1042. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez a peroratio, vagyis a befejezés. Az arányokat tekintve a három rész (62 sor – 367 sor – 613 sor) között *hozzávetőleg* az 1/12 – 4/12 – 7/12 megoszlás a jellemző – máris meg kell azonban jegyeznünk, hogy matematikai értelemben *korrekt* aránypár a fentiek alapján nem adható meg, mivel nincs igazi közös nevezője a részeknek (lásd még 2.2).

(*initium*) Az initiumban az exordium funkcionálisan és tematikailag is többszörösen összetett részekből áll. I. 1. A. tárgymegjelölés (1–10. sor) – a beszélő érzéseinek és gondolatainak összegző rögzítése. I. B. a cím műfaji kódjának („parainesis”) módosítása. I. 2. a rokonszenv fölkelte (*benevolentia*, 10–20. sor): a beszélő saját szenvedéseit (*tormenta*) állítja a középpontba, az érzelemfelkeltés eszközével kívánva hatni hallgatójára. Mindezek egyben a hallgató számára a beszélőről alkotott önarcképként is szolgálnak, mintegy az elhangzó intelmek erkölcsi hitelesítéséül. II. 1. narratio (20–44. sor): az ügy tulajdonképpeni előadása. Az *elementumok* szempontjából: a személyek (*personae*), azaz a beszélő és a hallgató, a hely (*locus*) és az idő (*tempus*) meghatározása. Vagyis: itt és most, a beszélő élete alkonyán, a hallgató ifjúkora kezdetén van. A beszédhelyzet alapján apa–fiú kapcsolatra következtethetünk. Az írás nemcsak szöveggént (irat), hanem tevékenységként (írás) is szóba kerül. Az ügy (*causa*) a *genus honestum*ba (becsületes fajba) sorolható, a *materia* (anyag) az egyéni életbölcesség, a tulajdonképpeni dolog

⁵⁴ A fogalomhasználat alapja SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, *i. m.*, 32–114, 114–125. A sorok hivatkozási alapja pillanatnyilag: KÖLCSEY Ferenc, *Hymnus. Nemzeti hagyományok. Parainesis: Válogatás a Kölcsey-életműből*, s. a. r., szerk., jegyz. SZABÓ G. Zoltán, Bp., PannonKlett, 1997 (Matúra Klasszikusok, 25).

(*res*) pedig az életbölcsesek intellekként való összefoglalása és közvetítése. (Valójában a címben megjelenő műfaji kód és ennek pontosítása – 1–10. sor – szükségtelenné teszi a narratio ilyenformán való részletezését: a hagyományos értelemben vett parainesisz elvileg ugyanis eleve magában foglalja az ismert beszédshituációt, az ügy jellegét és az anyagot.) III. 1. *expositio* (részletezés), az elbeszélés gondolati magvának közlése (44–62–70. sor), egy negatív látomás (a gonosz külvilág, álarc) és az ezzel szembeállított eljárás (erény – nyugalom és önrzet) exponálása.

(*medium*) A mediuiban az argumentatio valóban „imperatívuszok” köré csoportosítja a főbb témákat. Ezek kifejtésekor a rávezetés–imperatívusz–példa–ellenpélda sorok a jellemzőek. Az imperatívuszok helyett célra vezetőbb az argumentatio helyén toposzokról (*topoi, loci*) beszélünk. A *Parainesis*ben is jól látható, hogy a beszélő a toposzban meghatározott helyeiről meríti érveit. A személyi érvek (*argumenta a persona*) közül ilyen a *genus* (család, nemzetség), a *natio* (nemzet), a *patria* (haza), az *aetas* (életkor), a *sexus* (nem), az *educatio* (nevelés), az *animi natura* (jellemvonás), a *studia* (foglalkozás), a külvilágnak alkotott önarckép (*quid affectet quisque*), a személyi bizonyítékok (*argumenta ad hominem*). A tárgyi érvek közül (*argumenta a re*) elsősorban a természeti okok (az *argumenta necessaria* és *argumenta non necessaria*), a helyből (*argumenta a loco*), az időből (*argumenta a tempore*) és az összehasonlításból (*locus a comparatione*) vett érvek fajtái a jellemzőek. A leggyakoribb bizonyítékok az antik példák, a törvények, a megszemélyesítés és nem utolsósorban a kínvallatás.

(*finis*) Arányait tekintve a finis a leghosszabb. A peroratio célja általában kettős: az emlékezet felfrissítése és az érzelmek befolyásolása. Quintilianus mindezt tárgyi vagy érzelmi célként határozza meg – az exordium rokonaként. Cicero az érzelmi célt tekinti elsődlegesnek, így a tárgyi vonatkozás (*enumeratio*) után az érzelmekre ható befejezést két fő részre bontja: méltatlankodásra (*indignatio*) és szánakozásra (*conquestio*). A *Parainesis* szövegében az az érzékelhető különbség, amely alapján két részre bontják a szöveget, a finisszel veszi kezdetét.⁵⁵ Az érzékelhető különbséget és az összetartozást paradox módon mindkét esetben éppen a medium és a finis tartalmi hasonlósága jelenti. A *Parainesis* egyik legfontosabb eszköze, formai és tartalmi szempontból egyaránt, egymással kölcsönhatásban, a gnóma és a gnóma ismétlése. Az ismétlődést a Kölcsey-filológia lényegében funkciótlannak látta, amely funkciótlanságot a gnóma alakzatával írt le.⁵⁶ A két részt ugyanakkor funkcionálisan éppen az ismétlés és a szentenciózusság tartja egybe. Az ismétlésnek mint retorikai alakzatnak két alapvető funkciója: a fő témák, tételek felidézésével azok nyomatékosítása, illetve az evvel való érzelmi ráhatás.

A *Parainesis* finisében a peroratio tárgyi funkcióját az összefoglaló ismétlés (*recapitulatio*) látja el. A recapitulatio a tárgyalásban már előfordult dolgokat sorolja fel újra. Fő

⁵⁵ Lukácsy maga is kb. ide teszi a két rész határát: LUKÁCSY, *i. m.*, 134.

⁵⁶ Érdemes mindezt a *Példabeszédek könyvével* való összevetésben is megvizsgálni, ahol is Salamon mondásai két gyűjteményből kerülnek a könyvbe, és mindkét részhez további függelékek kerülnek. „A szakaszok sorrendje közömbös [...] az egyes szakaszokban a mondások minden terv nélkül következnek egymás után. A könyv tehát gyűjtemények gyűjteménye, amelynek a bevezetés és a befejezés ad keretet.” *Biblia*, Bp., Szent István Társulat, 1992, 691. ROSTA Ferenc magyarázata.

erénye, ha átfut a mű fő részein, és azokat kellő nyomatékkal idézi fel. Elsődleges hatása az emlékezet felfrissítése – a paraineszisz jellegből következően pedig a tárgyalt intelmek megerősítése és szentenciózus összefoglalása. Valójában az ismétléssel hat leginkább az érzelmekre is: az ismétlés így valójában az emlékezés eszköze, ismételni annyi, mint emlékezni valamire. Az összefoglaló ismétlésen belül jellemző csak az, amit aforisztikusnak, gnómaszerűnek ír le a Kölcssey-filológia. Ha úgy tetszik, az összefoglaló ismétlés (amely tehát a felidézést és a személyes ráhatást célozza) gnómaszerűen történik. Az argumentatio bőségét, példalózó érvelését a tömörítés, az érvelés nélküli szentenciózusság váltja fel és erősíti meg.

A Kölcssey-filológia által emlegetett „aforisztikusság”, „gnómikusság” tehát egyszerre tematikus és szerkezeti funkcióval rendelkező eleme a *Parainesis*-nek. Ha ebből a retorikai funkcióból indulunk ki, valójában azt kell látnunk, hogy az argumentatio gnómái (*gnómé*, *sententia*) inkább *enthümémák*, mintsem gnómák.⁵⁷ Ezt támaszthatja alá az is, hogy a bizonyítás (argumentatio) inkább kívánja meg a gnóma okának megnevezését, azaz valamiféle magyarázatát és irányított értelmezését, mintsem az összefoglaló ismétlés (recapitulatio). A *Parainesis* tulajdonképpeni gnómái a recapitulatio-ban találhatóak. Ha összevetjük a recapitulatio helyéről és funkciójáról mondottakat a gnóma beszédbeli funkciójával, még világosabbá válhat az *enthüméma*/argumentatio – gnóma/recapitulatio viszonya. A gnóma alkalmazásának Arisztotelész szerint kettős haszna van: általános természetű kijelentés lévén (tömör, találó, megjegyezhető, közérthető) a hallgatók is magukénak vallhatják, másrészt jellemre hatóvá teszi a beszédet, azaz világossá teszi az erkölcsi tartalmat és a szónok választását. A gnómák jellemzője az is, hogy mintegy kiválva a szövegből ornátussá vagy bizonyítékká válnak.⁵⁸ A gnóma–*enthüméma* megvilágítására, fontosságánál fogva, hoznánk egy jellemző példát. Az argumentatio 282–292. sorában egy összehasonlításból vett érv olvasható a sztoa és az epikureizmus különbségéről, ahol azonban a beszélő magyarázva fejt ki álláspontját, mégpedig úgy, hogy véleményét csak megfontolásra ajánlja theóroszának. A recapitulatio-ban (913–914. sor) mindez már gnómaként bukkan fel újra, azaz elől az imperatívusz („Közre élj”), majd ezt követően ennek rövid indoklása.

A *Parainesis* peroratiójának része a *conquestio*, azaz a szánakozás is, amely során a beszélő ismét felidézi hallgatója számára saját, szubjektív álláspontját az elhangzottakkal kapcsolatban (1035–1042. sor).

2.2. *A kettős elrendezés.* Valószínűnek tűnik ugyanakkor – éppen a jelzett arányok és funkciók miatt –, hogy a *Parainesis* esetében a recapitulatio nem a peroratio része, hanem a befejezésen kívül használt önálló alakzat, azaz *epimerizmosz*. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a recapitulatio terjedelmileg jóval nagyobb az argumentatió-nál, vagyis funkcionálisan több, mint ami a peroratiótól elvárható volna, azaz feltehetőleg maga is fő rész. Retorikai szempontból, helyét tekintve az elrendezésben – és a paraineszisz műfaji kódból következően – összefoglalást, emlékeztetőt kell nyújtania, amelyet

⁵⁷ ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 139–149 (1394a–1397a).

⁵⁸ ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 144–145 (1395b).

az invenció szempontjából tehát a recapitulatio lát el. Ha ez így van, akkor a *Parainesis* elrendezése valójában a hármas (initium – medium – finis) és a kettős felosztás egyfajta kombinációjának tekinthető. A hármas felosztás lehetőségeit már láthattuk. A kettős felosztás esetében nem a) versus b) részek állnak szemben egymással, hanem az a) és b) részek mintegy kiegészítik egymást. Így az exordium (1–63. sor) és a peroratio (1020–1042. sor) között az argumentatiót és az epimeriszmoszt láthatjuk, egymást funkcionálisan (érvelés–megerősítés) és retorikailag (meggyőzés–ismétlés) is hatásosan kiegészítő és feltételező fő részekként. A kettős elrendezés megoldja a korrekt aránypárok kérdését is, hiszen ebben az esetben a) és b) rész (63–429, illetve 430–1035. sor) arányaihoz viszonyítottan az exordium és a peroratio valóban az elfogadható terjedelmi kereteken belül marad, az aránypár pedig az 1/3–2/3 lesz.

Mindemellett úgy véljük, hogy a *Parainesis* olvasatlansága nem tudható be egyszerűen a Kölcsey-filológia olvasásmódjában meghonosodott retorikai érzéketlenségnek. Mint ahogyan nem magyarázható ezzel a retorikai program látenciája vagy a beszédek többségét, és így a *Parainesis*t is nem-beszédként értelmező egykorú és későbbi kiadási gyakorlat sem.⁵⁹ Inkább úgy tűnik, hogy a *Parainesis* paradox (vagy éppen nagyon is magától értetődő) módon magában rejtje nem-olvasásának módját is. A *Parainesis* kettős elrendezésében az epimeriszmosz recapitulatiója (az explicit műfaji-olvasási kódok mellett) és annak gnómái ugyanis elzárják a szöveget a teljes, beszédként való olvasástól, éppen a szöveg gnómikus olvasását erősítve. Ha úgy tetszik, a *Parainesis* ezzel maga zárja rövidre olvasásának módjait, ezáltal téve mintegy természetessé nem (beszédként való) olvasását – miközben a maga módján tökéletesen figurálja az (Izokratésztól, Püthagorasztól vagy a *Példabeszédek könyvéből* is ismerhető) beszédként értett parainesziszt. Úgy tűnik, a parainesziszek sajátos olvasásmódja az a gnómikus olvasás, amely aztán végül is olvasatlanul hagyja őket.

Meg kell jegyeznünk, hogy az elmondottak inkább általánosító érvennyel bírnak, elsősorban a *Parainesis* elrendezésére vonatkoznak, nem részletezve és elemelve a beszéd összes figuráját, sem pedig az egykorú elvárásokat és a retorikai diskurzus szituációját. Szándékunk az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a *Parainesis* retorikai olvasatlanságára, a recepció méltatlan kiskorúsító szándékára, illetve bizonyos értelemben felvázoljuk és megerősítjük azt a szűkebb kontextust, amelybe a beszéd vissza- és/vagy elhelyezhető. A Kölcsey-filológiából egyetlen aspektust emeltünk csak ki: az aforisztikusság kérdését. Talán bizonyosságot nyert, hogy Kölcsey megvalósította azt a retorikai programot, amelynek körvonalai már az *Egyházi beszédekben* láthatóak voltak, és talán meggyőzően érveltünk amellet is, hogy Kölcsey beszédeinek retorikai és diszkurzív szempontokat érvényesítő újraolvasása már nem várthat sokáig magára.

⁵⁹ A beszédek és a fikciós Kölcsey-szövegek viszonyát, illetve ez utóbbiak olvasásával, kiadásával és kanonizációjával kapcsolatos problémákat ZÁKÁNY TÓTH Péter inspiratív tanulmánya már tárgyalja (*A tökéletes olvasó megkonstruálása*, kézirat, 2002).